Ормышева Толғанай Алтынбековнаның

«Орталық Азия мемлекеттерінің экологиялық қауіпсіздігінің қатерлері: трансшекаралық өзендер мәселесі жайлы ұлттық және аймақтық тәсілдер арасындағы қарама-қайшылықтар»

«6D020200 – Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін арналған диссертациясының

АҢДАТПАСЫ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Су ресурстарын тарату мәселесі халықаралық қатынастар жүйесінің маңызды элементі болып табылады. БҰҰ болжамдары бойынша, болашақта жердегі тұщы судың елеулі жетіспеушілігі орын алуы мүмкін, бұл көмірсутектердің күшейетін жетіспеушілігін алмастырды. Су ресурстары көптеген елдердің және жеке алынған өңірлердің саяси тұрақтылығын, сонымен қатар экономикалық дамуын сақтаудың ең маңызды факторларының бірі болып табылады. Тұтынудың артуымен қатар, су ресурстарының ластануының мәселесі таза ауыз суға қатысты қолжетімділікті шектейді.

Орталық Азия – су ресурстарына аса бай емес өңір, сонымен қатар олар біркелкі орналаспаған. Өңірдің негізгі су артериялары трансшекаралық болып табылады, олардың 86% ағыс бойынша жоғары елдерде орналасқан. Өзендердің жоғарғы ағыстарында орналасқан мемлекеттер Қырғызстан және Тәжікстан – су ресурстарының үлкен қорларына ие, осы ретте төменгі ағыс елдеріндегі судың негізгі бөлігі шекаралар шектерінен тыс құрылады.

Су ресурстарының шекараларын – негізінен, Әмудария және Сырдария өзендерінің шекараларын кесіп өтетін тұщы су ресурстарын тиімді және әлемдік басқаруды қамтамасыз ету – тәуелсіздік алғаннан кейін аз уақыттан соң Орталық Азия мемлекеттері үшін барынша шұғыл мәселелердің біріне айналды.

Мемлекеттер КСРО құрамында болған кезде, су ресурстары осы екі өзен бойында орнатылған су қоймалары және гидроэлектростанциялар жүйесі арқылы басқарылды. Ландшафттық және климаттық жағдайларға байланысты, су сақтауға арналған су қоймалары ағыс бойынша жоғары орналасқан мемлекеттерде салынды және ағыс бойынша төмен орналасқан мемлекеттерде ирригация үшін пайдаланылды. Бірақ Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, геосаяси өзгерістерге және нарықтық экономикаға ауысуға байланысты, Орталық Азия өзендерін кеңестік басқару негіздері өзінің өзектілігін жоғалтты. Нәтижесінде, су пайдалануға қатысты ағыс бойынша жоғары (гидроэлектр энергиясы) және ағыс бойынша төмен (ирригация) мемлекеттер арасындағы қарама-қайшылық күшейді. Тағамдық және энергетикалық қауіпсіздік мәселелері кеңестік кезеңнен мирасқа қалған экологиялық мәселелерге қатысты зейінсіздікке байланысты шиеленіскен, кеңестік кезеңде табиғи ресурстарды ауқымды пайдалану қоршаған ортаны қорғауға қатысты шүбәсіз басымдыққа ие болған.

Тәуелсіздік алғаннан кейін су ресурстарын басқару мәселесі ушықты, себебі Орталық Азия елдерінің экономикасы «судан тәуелді» болып табылады. Осы

салада қақтығыстар басталды. Бірақ олар Бішкек және Душанбе арасында ыстық фазадағы кезеңге ауысқан жоқ, себебі 1990-шы жылдарда Қырғызстан және Тәжікстан Сырдария және Әмудария өзендерінде ГЭС құрылысын жандандыру туралы шешім қабылдады. Алайда осы өзендердің төменгі ағысында орналасқан Өзбекстан осы әрекеттерді өз қауіпсіздігіне төнген тікелей қауіп-қатер ретінде бағалады.

2000-шы жылдарда өңір елдері су ресурстары мәселесі бойынша келіссөздерді жандандырды. 2018 жылғы 15 наурызда Астанада Орталық Азия мемлекеттері басшыларының жұмыс (кеңестемелік) кездесуі өтті, осы кездесуде Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан Президенттері, сонымен қатар Түркіменстан мәжілісінің өкілі қатысты. Кездесу барысында тараптар экономикаға, саудаға, инфрақұрылымға, логистикаға қатысты, сонымен қатар су ресурстарын ортақ пайдалануға қатысты мәселелерді талқылады. Жұмыс кездесуі өңір мемлекеттерінің су саласындағы қатынастарды жұмсартуға және трансшекаралық өзендер мәселелерін шешудің жаңа мүмкіндіктеріне бағыт алған.

2018 жылы жазда Душанбеде «2018-2028 жылдарға арналған тұрақты дамуға арналған су» тақырыбындағы әрекеттің халықаралық онжылдығы бойынша жоғары деңгейдегі конференция өтті. Саммит барысында қатысушылар ауыз суға қолжетімділік, су өнімділігінің тиімділігін арттыру, су және экожүйелер сапасын жоғарылату, сонымен қатар халықаралық су серіктестігін нығайту мәселелерін талқылады.

Сумен байланысты мәселелер тізімі суды тарату, ирригация және гидроэлектр энергиясы бойынша дауларды, сонымен қатар су сапасының, қоршаған ортаның ластануы, биоалуантүрліліктің жоғалуы және климаттың өзгеруі туралы мазасыздықты қамтиды.

Су сапасының жағдайы да күн тәртібінің негізгі мәселелерінің бірі болып қалуда, себебі мемлекеттердің экологиялық саясатына сәйкес су сапасына және оның ластануының дәрежесіне қатысты сараптама қарастырылған. Ал судың ластануын бақылау бойынша тиімді өңірлік саясатты жүзеге асыру үшін бірінші кезекте су ресурстарын ортақ басқару мәселелеріне тиісті назар аударып, оны шешу керек.

Осылайша, жалпы су ресурстарының, атап айтсақ трансшекаралық су ресурстарының менеджменті туралы мәселе экономикамен қатар, саясат тұрғысында өзекті болып табылады. Мәселе өңірлік және өңіраралық деңгейлерде біріктіру мәселелеріне байланысты өзекті болады.

Диссертациялық зерттеу объектісі Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендер мәселелерін шешу мәселелері бойынша ұлттық және өңірлік тәсілдемелер арасындағы қатынастар болып табылады.

Зерттеу мәні – Орталық Азия елдерінің қатынастары мысалындағы трансшекаралық өзендер менеджменті және өңірдегі су ресурстарын басқару мәселелерін реттеу бойынша жалпы жағдай.

Диссертациялық зерттеу мақсаты осы диссертациялық жұмыстың өзектілігінен туындайды және Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендер

мәселелерін ұлтттық және өңірлік тәсілдемелер тұрғысында талдауда негізделеді.

Қойылған мақсатқа сәйкес келесі міндеттер қойылды:

1. Трансшекаралық өзендер туралы мәселені талдауға қатысты жалпы тәсілдемелерді анықтау мақсатында су мәселесінің теориялық аспектілерін зерттеу.
2. Халықаралық су құқығын талдау негізінде ОА-ғы трансшекаралық су ресурстарын реттеу механизмдерінің жоқ болуының себептерін көрсету.
3. Орталық Азия өңірі елдерінің су-энергетикалық саясатын зерттеу негізінде трансшекаралық өзендер мәселелерін шешуге тигізетін олардың әсерінің тиімділігін анықтау.
4. Су ресурстары бойынша өңірлік ұйымдардың әрекетті келісімдерін және қызметін талдау негізінде халықаралық су ағыстары бойынша өңір елдерінің өзара әрекеттесуін талдау
5. Су мәселелерін шешудің халықаралық тәжірибесін зерттеу және оны Орталық Азияда қолдану мүмкіндігін қарастыру
6. Дисертацияда белгіленген мәселені шешудің позитивті тәжірибесін іздеу мақсатында су серіктестігі бойынша халықаралық жобаларды зерттеу

Жұмыстың хронологиялық шеңберлері 1990-шы жылдардың бірінші жартысынан біздің күндерге дейінгі кезеңді қамтиды. Жұмыста су мәселелері бойынша Орталық Азия елдерінің қатынастарын тиісінше талдау мақсатында тарихқа шолу жасау сәттері бар.

Теориялық-әдіснамалық негіздер. Трансшекаралық өзендерді реттеу мәселесін құрылымдық реализм тұрғысында қарастыру керек, ол өзен бассейні мемлекеттері үшін өзен суының менеджментіне қатысты мәмілеге келуге мүмкіндік беретін шарттарды талдауға мүмкіндік береді. Мәселені зерттеуге арналған кешенді тәсілдеме Копенгаген мектебінің өкілдері Барри Бюзан және Оле Вивер ұсынған теориялық-әдіснамалық тәсілдемелердің – өңірлік қауіпсіздік кешендері теориясының қолданылуын талап етеді.

XX ғасырдың екінші жартысында экологиялық сипаттағы мәселелер төменгі саясат разрядынан шығарылып, 1980 жылға таман уақытта көптеген зерттеушілер үшін зерттеу тақырыбына айналды. Қырғи-қабақ соғысы аяқталғаннан кейін дәстүрлі қауіпсіздік тұжырымдамасы кейінгі уақытта қалыптасқан жағдай талаптарына сәйкес келген жоқ.

Барри Бюзан және Оле Вивер қауіпсіздік теориясына елеулі үлес қосты, осы ретте оны кеңейтіп, оған жаңа секторларды қосты. Олар әр өңірді кешен ретінде қарастыруды және оқиғаны нақты талдау үшін экологиялық, экономикалық, әлеуметтік сипаттағы мәселелерді қосу арқылы әскери-саяси қауіптерге бөлінетін акцентті азайтуды ұсынды.

Бузан және Вивер «секьюириттеу» – қандай да бір мәселені қауіпсіздік мәселелерінің дәрежесіне қосу процесі жаңа ұғымын енгізді. Терминнің өзін алғаш рет 1995 жылы Олем Вивер пайдаланған, мұнда ол секьюириттеудің негізгі элементтерін талдайды және оның тарихи қолданылуының мысалдарын келтіреді.

ӨҚКТ сәйкес географиялық орналасу қауіпсіздік мәселелерін шешуде маңызды рөлді атқарады. Мысалы, экологиялық сипаттағы мәселелер мемлекеттің/мемлекеттердің әкімшілік шекараларымен әркез сәйкес келе бермейді. Егер ӨКҚТ тұрғысында трансшекаралық өзендер суларын реттеуді қарастырсақ, онда өзен бассейні де барлық жағалаудағы елдерді қамтитын кешен болып табылады.

Мемлекет рөлі туралы мәселе халықаралық қатынастар жүйесінде орталық рөл болып табылады. Бұл өңірлік және ғаламдық масштабтағы көшбасшы-мемлекеттердің бар болуын түсіндіреді. Өзен бассейніне тоқталсақ, мемлекет рөлінің осы теориясы Шығыс Англезия Университетінің профессоры Марк Зейтунның зерттеулерінде кеңінен дамыды. Классикалық реализмға сәйкес, қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі құралдарының бірі күш қолдану қатері болып табылады. Бүгінгі күні, гегемон-мемлекет өзен ағысы бойынша жоғарырақ орналасқан жағдайда, өзен суы сонымен қатар гегемон-мемлекетпен белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін арналған құрал ретінде тұжырымдалуы мүмкін. Дегенмен, гегемон-мемлекет өзеннің төменгі ағысында орналасып, өзінің талаптарын білдіруі мүмкін.

Гидро-гегемония – басып алу, біріктіру немесе ұстап тұру сияқты су ресурстарын басқарудың әр түрлі әдістерін пайдалану арқылы қол жеткізілетін, өзен бассейні деңгейіндегі гегемония. Су секторынан тыс мемлекеттердің өзара қатынастары су бассейні шегіндегі гидросаяси процестерге тікелей әсер етеді. Нәтижесінде ресурс бойынша бақылауды бассейн шегіндегі барынша беделді қатысушы, басқаша айтқанда гидро-гегемон жүзеге асыратын жағдай орын алады.

Осылайша, өңірлік қауіпсіздік кешені теориясы және гидро-гегемония тұжырымдамасы трансшекаралық өзендер мәселелерін шешуге қатысты ұлттық және өңірлік деңгейлердегі айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихи және логикалық құбылыстар біртұтастығы, нақты талдау, көпөлшемдік қағидаттары, субъектілік фактор және объектілік шарттар қатынасы негізінде, және бастысы, зерттеу объектісін жүйелік талдау негізінде зерттеу жүргізілді, бұл фактологиялық материалдың мән-мағыналық және сыни тұрғыда өңделуін қамтиды. Сондықтан жұмысты жазған кезде пәнаралық тәсілдеме кеңінен қолданылды.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы Орталық Азияның трансшекаралық өзендерінің мәселесін ұлттық және өңірлік тәсілдемелер тұрғысында жүйелік және кешенді талдауда негізделеді. Автор өңірдегі су мәселелерін реттеу механизмдерінің жоқтығының және тиімсіздігінің себептерін анықтады. Өңірдегі су ресурстары менеджментінің халықаралық тәжірибесін қолдану мүмкіндігі зерттелген.

Мәлімделген мәселе талдамасы авторға дисертациялық зерттеуде ұсынылған жаңа ғылыми нәтижелер алуға мүмкіндік берді:

- Орталық Азиядағы трансшекаралық мәселелер үшін теориялық-әдіснамалық тәсілдемелер (ӨҚКТ, гидрогегемония және секьюриттеу теориясы) анықталды;

- трансшекаралық өзендер бойынша мәселелерді шешу кезіндегі ұлттық және өңірлік тәсілдемелер қарама-қайшылықтары анықталды, су мәселесі менеджменті механизмдерінің іс жүзінде жоқ болуының себептері зерттелді;

- су мәселелерін шешу бойынша халықаралық тәжірибе және оның Орталық Азия өңірінде қолдануын қиындататын себептер зерттелген;

- халықаралық жобалар мысалында су ресурстарын біріктірілген басқару әдісінің трансшекаралық өзендерді пайдалану мәселелерін шешу кезінде жоғары дәрежеде қолданыла алатындығы дәлелденген.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы

Зерттеудің практикалық маңыздылығы материалдардың және қорытындылардың Орталық Азия елдерінің су-энергетикалық саясатының мәселелері бойынша кейінгі зерттеулерді дайындау кезінде қолданыла алатындығында негізделген. Диссертация материалдары су ресурстары саласында ұлттық және өңірлік стратегияны құру кезінде ҚР сыртқы-экономикалық құрылымдары үшін қызығушылық тудыруы мүмкін.

Диссертация талдамалық орталықтар және ҒӨБ қызметкерлерімен, сонымен қатар жоғарғы оқу орындарында Орталық Азия өңіріндегі экологиялық қауіпсіздік мәселелерін және су-энергетикалық мәселелерді қамтитын жалпы және арнайы курстарды әзірлеу процесінде пайдаланылуы мүмкін.

Қорғауға шығарылатын қағидалар

1. Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендер мәселелерін талдау кешенді теориялық-әдіснамалық тәсілдемені талап етеді, ол келесі теорияларды қамтиды: өңірлік қауіпсіздік кешені, секьюриттеу және гидрогегемония. Жалпы теориялық-әдіснамалық тәсілдеменің жоқ болуы трансшекаралық өзендер мәселесін шешу теориясымен қатар, практикасына да жағымсыз әсер тигізеді.

2. Халықаралық су құқығы негізінен ұсыныс сипатына ие, бұл су ресурстарын басқару бойынша әлсіз заңнамалық және нормативтік базаны және өңірлік деңгейде трансшекаралық өзендер бойынша даулы оқиғаларды шешу бойынша тиімді механизмнің жоқ болуын түсіндіреді. Алайда, заманауи халықаралық тәжірибе суға қатысты әскери қақтығыстардың жоқтығын көрсетеді, бұл судың мемлекеттер арасындағы өзара қатынасты нығайту үшін жақындатушы фактор рөлін атқара алатындығын куәландырады.

3. Орталық Азия мемлекеттерінің экологиялық саясатының талдамасы өңірлік мүддеге қарағанда ұлттық мүдделердің басымдығын көрсетті. Бұл, жасалған мемлекетаралық мәмілелерге қарамастан, су ресурстарын ортақ басқару механизмінің тиімсіз болуына себепші болды.

4. Орталық Азия мемлекеттерінің ұлттық және өңірлік тәсілдемелері арасындағы қарама-қайшылықтар халықаралық тәжірибені тиімді пайдалануға мүмкіндік бермейді, осы ретте өңірдің су ресурстарының тиімді менеджменті үшін оның жеке элементтерін қолдануға болады (қоғамды, үкіметтік емес ұйымдарды және жеке секторды тарту және т.б.).

5. Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендер бойынша сәтті жобалар талдамасы даулы мәселелерді шешудің тиімді механизмдерінің бар екендігін анықтады. Барлық өңір бойынша жеке жобалар тәжірибесін кеңейту және тарату ресурстарды басқаруда елеулі рөлді атқаруы мүмкін. Алайда, ауыл

шаруашылығының кәсіпорындарын қолдау сияқты басқа жобалар деңгейінде әзірленген механизмдерді пайдалану кезінде кешенді тәсілдеме жоқ, бұл олардың нәтижелілігін төмендетеді.

Диссертациялық зерттеу нәтижелерінің апробациялануы. Диссертацияның негізгі қағидалары және қорытындылары отандық және шетелдік басылымдарда жарияланған 12 мақалада баяндалған, диссертациялық кеңестің ғылыми семинарында апробацияланған, Әл-Фараби ат. ҚазҰУ халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының отырысында талқыланған. Диссертацияның көптеген қағидалары келесі ғылыми-практикалық конференцияларда және дөңгелек үстелдерде сөз сөйлеу кезінде өз көрінісін тапты: «Халықаралық қатынастар, құқық және экономика саласындағы өзекті мәселелер және «Қазақстан – 2050» Стратегиясы шегінде оларды шешу жолдарын іздеу» (Алматы, 2014), 18th CESS Annual Conference (Сиэтл 2017), сонымен қатар «Ғаламдық және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету контекстінде Қазақстанның көп векторлық дипломатиясының практикасын жетілдіру және тұжырымдамалық негіздерінің эволюциясы» ҚР БҒМ жобасы бойынша жұмыста көрініс тапқан.

Диссертациялық жұмыс құрылымы қойылған зерттеу мақсатына және міндеттеріне қол жеткізу логикасына негізделген және кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен құралады. Диссертация көлемі 142 бетті құрайды.